

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΝΝΑ
Βυζαντινολόγος – Νομισματολόγος

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με την αναγέννηση των βυζαντινών σπουδών, στα τέλη του 19ου αιώνα, η μελέτη των βυζαντινών νομισμάτων αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό πεδίο πολύπλευρης έρευνας και αξιόπιστο τρόπο προσέγγισης της μακρόχρονης βυζαντινής ιστορίας. Ιστορικοί, αρχαιολόγοι, ιστορικοί της τέχνης χρησιμοποιούν τη μαρτυρία των νομισμάτων για να επιλύσουν θέματα της αρμοδιότητάς τους, να ιχνηλατήσουν ή να επιβεβαιώσουν ιστορικά γεγονότα, να χρονολογήσουν ανασκαφικά στρώματα και οικοδομικές φάσεις, να προσδιορίσουν χαμένα μνημειακά έργα και να σκιαγραφήσουν την προσωπικότητα του αυτοκράτορα. Ο νομισματολόγος έχει να αντιμετωπίσει θέματα που σχετίζονται άμεσα με την ιστορία και τη διακίνηση των νομισμάτων και μέσα από αυτές τις εμπειρίες να επισημάνει ιδιαιτερότητες που θα βοηθούσαν στην καλύ-

τερη κατανόηση του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα μιας περιόδου ή μιας περιοχής.

Σήμερα η ενασχόληση με προβλήματα χρονολογικής ταξινόμησης των βυζαντινών νομισμάτων και ταύτισης σπάνιων ή αδημοσίευστων τύπων έχει περιοριστεί σημαντικά. Οι συστηματικές ανασκαφές σε σημαντικά αστικά κέντρα της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας –στην Κωνσταντινούπολη, στην Μ. Ασία, στη Χερσόνησο του Αίμου, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στην Ελλάδα–, η διαρκής ανεύρεση νομισματικών "θησαυρών" και μεμονωμένων νομισματικών ευρημάτων, αποτέλεσμα της σύγχρονης οικιστικής ανάπτυξης των περιοχών, ο συστηματικός εμπλουτισμός των μουσειακών νομισματικών συλλογών και το ενδιαφέρον των συλλεκτών για το βυζαντινό νόμισμα έχουν φέρει στο φως μια εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία νομισματικών τύπων. Ταυτόχρονα, η υποδειγματική δημοσίευση των νομισματικών συλλογών της Bibliothèque Nationale στο Παρίσι¹ και του Dumbarton Oaks στην Ουά-

1. C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*: I: d' Anastase Ier à Justinien II (491-711). II: de Philippicus à Alexis III (711-1204), Paris 1970.

σιγκτων², το Corpus που έχει καταρτίσει ο αυστριακός Hahn για την περίοδο 497-717³, η μονογραφία του Michael Hendy για τη νομισματική ιστορία της περιόδου 1081-1261⁴ και η προσπάθεια του Simon Bendall για την παλαιολόγια περίοδο,⁵ έχουν ιδιαίτερα συμβάλει στην ταξινόμηση και χρονολογική κατάταξη των νομισματικών εκδόσεων των διαφόρων αυτοκρατόρων. Έτσι ολοκληρώθηκαν οι πρωτοπόρες προσπάθειες των Sabatier⁶, Tolstoi⁷ και Wroth⁸. Ο κατάλογος των ερευνητών, αρχαιολόγων, ιστορικών και νομισματολόγων, οι οποίοι συνέβαλαν με τις επί μέρους

μελέτες τους στον τομέα αυτό της βυζαντινής νομισματικής είναι εξαιρετικά μεγάλος.

Πολλές και ουσιαστικές είναι επίσης οι μελέτες που αναλύουν τις εκάστοτε τάσεις στη διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος⁹, που θίγουν θέματα εικονογραφίας, που διαπραγματεύονται νομισματικές μεταρρυθμίσεις, ζητήματα μετρολογίας και φάσεις υποτίμησης¹⁰. Ωστόσο, οι γνώσεις μας για την οργάνωση της παραγωγής του χρήματος στο Βυζάντιο είναι ελάχιστες και αποσπασματικές.

-
2. A.R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*: I: Anastasius I to Maurice, 491-602, Washington, D.C. 1966. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*: II : Phocas to Theodosius III, 602-717 [2 τόμοι: II1: Phocas and Heraclius (602-641)/ II2: Heraclius Constantine to Theodosius III (641-717)], Washington, D.C. 1968. III: Leo III to Nicephorus III, 717-1081 [2 τόμοι: III1: Leo III to Michael III (717-867)/ III2: Basil I to Nicephorus III (867-1081)], Washington, D.C. 1973. V: Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453 [2 τόμοι: V1: Introduction, Appendices, and Bibliography/ V2: Catalogue, Concordances, and Indexes], Washington, D.C. 1999. M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*: IV: Alexius I to Michael VIII 1081-1261 [2 τόμοι: IV1: Alexius I to Alexius V (1081-1204)/ IV2: The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204-1261)], Washington, D.C. 1999.
 3. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*: I: Von Anastasius I. bis Justinianus I (491-565), Wien 1973. II: Von Justinus II bis Phocas (565-610), Wien 1975. III: Von Heraclius bis Leo III (610-720), Wien 1980.
 4. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington, D.C. 1969 [Dumbarton Oaks Series 12].
 5. S. Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, London 1988.
 6. J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines, frappées sous les empereurs d'orient depuis Arcadius jusqu' à la prise de Constantinople par Mahomet II*, 2 τόμοι, Paris/London 1862.
 7. J. Tolstoi, *Monnaies byzantines*, 3 τόμοι, St. Petersburg 1912-14.
 8. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 τόμοι, London, 1908 και του ιδίου *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, London 1911.
 9. Για μια εμβάθυνση της μεθοδολογίας για την μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας βλ. D.M. Metcalf, *Coinage in South-eastern Europe 820-1396*, London 1979.
 10. Β. Πέννα, *Βυζαντινό νόμισμα: μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου (υπό εκτύπωση μέσα στο 2002), όπου και η βασική βιβλιογραφία για τα επιμέρους θέματα.

2. Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ¹¹

Κατά τον 5ο, 6ο και εν μέρει τον 7ο αιώνα η αυτοκρατορία διέθετε σημαντικό αριθμό νομισματοκοπειών, τα οποία ήταν διασκορπισμένα σε διάφορες επαρχιακές διοικητικές ενότητες. Η μέθοδος αυτή, γνωστή ήδη από τα τέλη του 3ου και τον 4ο αιώνα, αποτελούσε μέρος των μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού και του Μ. Κωνσταντίνου. Ο αριθμός των νομισματοκοπειών παρουσιάζε διαφοροποιήσεις από βασιλεία σε βασιλεία ανάλογα με τον πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό σχεδιασμό της κάθε περιόδου. Για παράδειγμα, στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' (527-565), κατά την οποία παρατηρείται έντονη δραστηριότητα σε όλους σχεδόν τους τομείς του κρατικού μηχανισμού –στρατιωτικές επιχειρήσεις για ανάκτηση χαμένων εδαφών, ενδυνάμωση της περιφέρειας με αμυντικά έργα, αναδιοργάνωση των περιφερειακών στρατιωτικών μονάδων, ίδρυση νέων πόλεων, ενίσχυση και εξάπλωση του εμπορίου– λειτούργησαν περισσότερα από δέκα νομισματοκοπεία. Στη Δύση ανήκαν τα νομισματοκοπεία της Καρχηδόνας, της Ραβέννας και της Ρώμης, πόλεις που πρόσφατα είχαν ανακτηθεί από τους

Οστρογότθους και στην Ανατολή, εκτός από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, τα νομισματοκοπεία της Νικομήδειας, Κυζίκου, Θεσσαλονίκης, Αντιόχειας και Αλεξάνδρειας, πόλεις που υπάγονταν αντίστοιχα στις διοικήσεις του Πόντου, της Ασίας, της Μακεδονίας, της Ανατολής και της Αιγύπτου. Μικρά νομισματοκοπεία, κατά το πλείστον ευκαιριακού χαρακτήρα, φαίνεται ότι λειτούργησαν στη Χερσώνα, Δαλματία, Σικελία και πιθανότατα και σε άλλες, απροσδιόριστες προς το παρόν, επαρχιακές πόλεις. Κατά την προηγούμενη περίοδο και ειδικότερα στα χρόνια του Αναστασίου Α' (491-517) λειτουργούσαν τέσσερα νομισματοκοπεία (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Νικομήδεια, Αντιόχεια), ενώ επί Ιουστίνου Α' δραστηριοποιήθηκαν τρία ακόμη νομισματοκοπεία (Κύζικος, Αλεξάνδρεια, Χερσώνα)¹². Μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού οι ελάχιστες αλλαγές που επήλθαν επηρέασαν κυρίως την τύχη των μικρών νομισματοκοπειών. Αξίζει να σημειωθεί η λειτουργία των νομισματοκοπειών Κατάνης και Συρακουσών στη Σικελία, στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου Τιβερίου (582-602). Χάλκινα νομίσματα κόβονταν σε όλα τα νομισματοκοπεία, ενώ αντίθετα η παραγωγή των χρυσών περιοριζόταν συνήθως στις πρωτεύουσες μεγάλων διοικητικών περιφερειών. Στα χρόνια του Ιουστινιανού χρυσοί σόλιδοι εκδόθηκαν, εκτός από την

11. Για εμπεριστατωμένη επισκόπηση της λειτουργίας των νομισματοκοπειών βλ. στα οικεία κεφάλαια του εγχειριδίου του Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Berkeley-Los Angeles 1982. Βλ. επίσης M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σσ. 371-447.

12. Για μια σύντομη εκτίμηση της χρονικής διάρκειας των διαφόρων βυζαντινών νομισματοκοπειών βλ. D. Sear, *Byzantine Coins and Their Values*, London 1987 (2η επαυξημένη έκδοση του 1974), σ. 22.

Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα του Ιλλυρικού, στην Καρχηδόνα, στη Ραβέννα και ίσως στη Ρώμη. Σε περιόδους πολεμικών επιχειρήσεων λειτούργησαν και νομισματοκοπεία με περιστασιακό χαρακτήρα για την άμεση κάλυψη εξόδων ανεφοδιασμού του στρατού και στρατιωτικών πληρωμών. Για παράδειγμα, η Σελεύκεια, η Ισαύρια και η Κύπρος αποτέλεσαν προσωρινά νομισματοκοπεία έκτακτης ανάγκης κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Ηρακλείου και των περσικών εκστρατειών του.

Κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα ο αριθμός των νομισματοκοπειών σταδιακά μειώθηκε. Η Κωνσταντινούπολη απέμεινε το μοναδικό νομισματοκοπείο του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, ενώ τα δυτικά επαρχιακά νομισματοκοπεία, αρκετά αποκομμένα από την πρωτεύουσα, συνέχισαν την παραγωγή τους για όσο καιρό παρέμειναν κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία. Ωστόσο, οι νομισματικές εκδόσεις των δυτικών επαρχιακών νομισματοκοπειών διαφοροποιούνται από τα νομίσματα της πρωτεύουσας στην τεχνοτροπία χάραξης των σφραγίδων, σε κατασκευαστικές λεπτομέρειες και στην εικονογραφία. Η αναγνώρισή τους είναι εύκολη και η κυκλοφορία τους στις ανατολικές επαρχίες περιορισμένη. Το τελευταίο δυτικό επαρχιακό νομισματοκοπείο ήταν αυτό των Συρακουσών, το οποίο έπεσε στα χέρια των Αράβων το 878.

Τα αίτια της μείωσης των νομισματοκοπειών κατά τον 7ο αιώνα δεν είναι γνωστά. Οι περισσότεροι μελετητές προτείνουν τις εδαφικές απώλειες της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του αιώνα. Ο Hendy δίνει διαφορετική διάσταση στο θέμα¹³: «μεμονωμένα γεγονότα έχουν προταθεί για το κλείσιμο όλων ή μερικών από τα επαρχιακά νομισματοκοπεία: ότι η Θεσσαλονίκη είχε απομονωθεί εξαιτίας των σλαβικών και αβαρικών επιδρομών, ότι η Νικομήδεια και η Κύζικος με την άμεση γειτονική τους ενδοχώρα είχαν ερημωθεί από τους Πέρσες [...] Αυτές οι εξηγήσεις μπορεί πράγματι να περιέχουν μια δόση αληθείας, ωστόσο δεν μπορούν να κρύψουν ότι η μαζική κατάργηση επαρχιακών νομισματοκοπειών αποτελεί μέρος μιας συνειδητής πολιτικής, η οποία σχετίζεται με τη νέα διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας [...] όπως οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλετιανού επηρέασαν τη νομισματοκοπία της εποχής, έτσι και η απομάκρυνση του Ηρακλείου από αυτές είχε αντίστοιχο αντίκτυπο».

Μέχρι τις αρχές του 8ου αιώνα, οι νομισματικές εκδόσεις φέρουν τα αρχικά του υπεύθυνου για την κοπή του νομισματοκοπείου, καθώς και το δηλωτικό γράμμα του επιμέρους εργαστηρίου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι σε κάθε νομισματοκοπείο λειτουργούσαν περισσότερα από ένα εργαστήρια,

13. M. Hendy, 'On the administrative basis of the byzantine coinage c.400-c.900 and the reforms of Heraclius', *University of Birmingham Historical Journal*, 12 (1970), σσ. 129-154.

ο αριθμός των οποίων καθοριζόταν από το μέγεθος της έκαστοτε παραγωγής. Η δήλωση του νομισματοκοπείου, σε μορφή συντομογραφίας, αναγράφεται στον οπισθότυπο των νομισμάτων, συνήθως κάτω από τη γραμμή η οποία ορίζει το έξεργο της παράστασης.

Χρυσοί σόλιδοι από το νομισματοκοπείο της πρωτεύουσας φέρουν την ένδειξη CONOB, η οποία αποτελείται από τις τρεις πρώτες συλλαβές της λέξης Κωνσταντινούπολη, σε λατινική γραφή, και τις δύο πρώτες συλλαβές της λέξης ΟΒ(ρύζον), δηλαδή καθαρός χρυσός (Φωτ. 1α, β). Η συντομογραφία ΟΒ αντιστοιχεί βέβαια και με την ελληνική γραφή του αριθμού 72 και είναι ενδεικτικό ότι ο σόλιδος αντιστοι-

Εικ. 1α, β: Σόλιδος Τιβερίου Μαυρικού (582-602). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται σε μετωπική προτομή ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος και στον οπισθότυπο ολόσωμος μετωπικός άγγελος. Στο έξεργο η ένδειξη του νομισματοκοπείου CONOB. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης.

χούσε με το 1/72 της ρωμαϊκής λίτρας (=324 γρ. περίπου), ζύγιζε δηλαδή 4,55 γρ. Το δηλωτικό γράμμα του εργαστηρίου προστίθεται στο τέλος της επιγραφής του οπισθότυπου. Η ένδειξη CONOB χρησιμοποιείται, από τα τέλη σχεδόν του 4ου αιώνα και σε χρυσές εκδόσεις των επαρχιακών νομισματοκοπειών¹⁴. Με την αλλαγή αυτή είναι φανερό ότι η ταύτιση των διαφόρων νομισματοκοπειών γίνεται προβληματική. Παραπληρωματικά εικονογραφικά στοιχεία-σύμβολα, καθώς και άλλες λεπτομέρειες στη χάραξη της παράστασης, σε συνδυασμό με στυλιστικές διαφοροποιήσεις και λεπτομερή μελέτη νομισματικών θησαυρών με βεβαιωμένη προέλευση οδήγησαν σε μια σταδιακή επίλυση αυτών των προβλημάτων. Για παράδειγμα, η απουσία του δηλωτικού γράμματος του εργαστηρίου και κυρίως η προσθήκη ενός δεύτερου αστερίσκου στο πεδίο του οπισθότυπου είναι οι κύριες διαφοροποιήσεις των χρυσών σόλιδων της Θεσσαλονίκης από τα αντίστοιχα νομίσματα της πρωτεύουσας, στις αρχές του 6ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας των αυτοκρατόρων της περιόδου 527-616/7 παρατηρούνται αρκετές παρεκκλίσεις από τη διαφοροποίηση αυτή και όταν το 542 η Θεσσαλονίκη καθιερώνει τον ίδιο τύπο της πρωτεύουσας τα κριτήρια αναγνώρισης του νομισματοκοπείου αυτού γίνονται αρκετά πολύ-

πλοκα¹⁵. Παρόμοιες δυσκολίες προκύπτουν και με τα άλλα επαρχιακά νομισματοκοπεία. Η υποδειγματική παρουσίαση της πρώιμης βυζαντινής νομισματοκοπίας (6ος-αρχές 8ου αιώνα) από τον Αυστριακό νομισματολόγο Wolfgang Hahn απέδωσε μια συστηματική καταγραφή των χαρακτηριστικών κάθε νομισματοκοπείου κατά αυτοκράτορα.

Η δήλωση του νομισματοκοπείου στα χάλκινα νομίσματα είναι σαφέστερη. Ενδεικτικά σημειώνονται οι συντομογραφίες ορισμένων νομισματοκοπειών, όπως CON για την Κωνσταντινούπολη, TES για τη Θεσσαλονίκη (Φωτ. 2α, β), NIKO για τη Νικομήδεια, KYZ για την Κύζικο, ANTIX για την Αντιόχεια –από το 528 THEUPO, ως Θεούπολις-, KART για την Καρχηδόνα. Το δηλωτικό γράμμα του επιμέρους εργαστηρίου προστίθεται συνήθως κάτω από την ένδειξη της αξίας του νομίσματος.

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο (μέσα 7ου αι.-1204) το μόνο γνωστό νομισματοκοπείο είναι αυτό της πρωτεύουσας. Η περίοδος συμπίπτει με δύο διαφορετικές φάσεις της βυζαντινής οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Βασικό χαρακτηριστικό του 7ου, 8ου και εν μέρει του 9ου αι. είναι η παρακμή των παλαιών πρωτοβυζαντινών αστικών κέντρων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και η συρρίκνωση της νομισματικής

14. Στην προηγούμενη περίοδο η συντομογραφία των επαρχιακών νομισματοκοπειών γινόταν με βάση το όνομα της πόλης, π.χ. TESOB για τη Θεσσαλονίκη.

15. D.M. Metcalf, 'The minting of Thessalonica in the fifth and sixth centuries and the gold currency of Illyricum and Dalmatia' στο W.Hahn-W.E.Metcalf (επιμέλεια έκδοσης), *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, New York 1988, σσ. 65-109.

κυκλοφορίας¹⁶. Αντίθετα, από τα τέλη του 9ου και τις αρχές του 10ου αι. παρατηρείται ξαφνική ανάκαμψη. Παλαιά αστικά κέντρα παίρνουν καινούργια πνοή ζωής στο πλαίσιο διοικητικών ανακατατάξεων, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις δημιουργίας νέων οικιστικών κέντρων. Η έντονη χρηματική δραστηριότητα έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη σταθεροποίηση της νέας κατάστασης¹⁷. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της αρχαίας Κορίνθου, όπου στις ανασκαφές της Αγοράς

Εικ. 2α, β: Χάλκινο νόμισμα αξίας δέκα έξι νουμρίων του Ιουστινιανού Α' (527-565). Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται σε κατατομή ο αυτοκράτορας και στον οπισθότυπο σημειώνεται η αξία του νομίσματος IS=16. Αρ. και δεξ. τα γράμματα Α Ρ αποτελούν απροσδιόριστες συντομογραφίες. Στο έξεργο η ένδειξη του νομισματοκοπείου ΤΕΣ. Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης.

16. D.M. Metcalf, 'How extensive was the issue of folles during the years 775-820?', *Byzantion* 37 (1967), σσ. 270-310.

17. V. Penna, *Byzantine Monetary Affairs during the 8th, 9th, 10th and 11th Centuries*, DPhil Dissertation, Oxford 1990, Bodleian Library (DPhil. c. 8813-4) και της ίδιας 'Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)', *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα 1996, σσ. 195-264. English version, σσ. 265-288.

έχουν βρεθεί 170 περίπου χάλκινα νομίσματα του Θεόφιλου (829-842), και μόνο 23 για την περίοδο των προηγούμενων εκατό ετών (713-829)¹⁸. Τα νομισματικά ευρήματα της Κορίνθου, τα οποία χρονολογούνται από το β' μισό του 9ου αι. μέχρι και τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α' Κομνηνού το 1092, είναι εξαιρετικά άφθονα και υποδηλώνουν συνεχή ανοδική τάση της νομισματικής κυκλοφορίας¹⁹. Παρόμοια είναι η εικόνα και από άλλες περιοχές.

Ο μελετητής στην προσπάθειά του να αναπλάσει τις συνθήκες και να οριοθετήσει τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες αυξήθηκε δυναμικά η διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος στους παραπάνω αιώνες, καταλήγει στην αναζήτηση εκσυγχρονισμού των διαδικασιών παραγωγής του νομίσματος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Michael Metcalf διατύπωσε την άποψη ότι από τα χρόνια του αυτοκράτορα Θεόφιλου μέχρι και τα τέλη του 11ου η παραγωγή χάλκινων νομισμάτων από την Κωνσταντινούπολη συμπληρώθηκε με τη λειτουργία επαρχιακών νομισματοκοπειών²⁰. Η έλλειψη αρχειακών πηγών αναφορικά με τη λειτουργία των

βυζαντινών νομισματοκοπειών, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της δήλωσης του νομισματοκοπείου στον οπισθότυπο των κοπών, δυσχεραίνουν την έρευνα.²¹

Η στυλιστική ανάλυση ενός μεγάλου αριθμού φόλλεων αυτής της περιόδου και η γεωγραφική κατανομή τους ήταν οι δύο κύριοι άξονες της μεθόδου Metcalf, η οποία ανεξάρτητα των συμπερασμάτων της έδωσε νέες προοπτικές στη βυζαντινή νομισματική. Η συγκεκριμένη μελέτη απέδωσε διάφορες στυλιστικές ομάδες, οι οποίες, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, αντιστοιχούν σε ισάριθμα επαρχιακά νομισματοκοπεία. Η καταγραφή άγνωστου νομισματικού υλικού από ολόκληρη την Ελλάδα, άλλες Βαλκανικές χώρες και την Μ. Ασία άλλαξε την εικόνα της γεωγραφικής κατανομής των στυλιστικών ομάδων του Metcalf, ο οποίος είχε στηρίξει τα συμπεράσματά του κυρίως στο ανασκαφικό υλικό της Κορίνθου και των Αθηνών. Με βάση την παραπάνω έρευνα φαίνεται πιθανότερο ότι όλα τα νομίσματα αυτής της περιόδου προέρχονται από το ένα και μοναδικό νομισματοκοπείο της πρωτεύου-

18. D.M. Metcalf, 'Corinth in the ninth century: the numismatic evidence', *Hesperia* 42 (1973), σσ. 180-251.

19. D.M. Metcalf, 'Bronze coinage and city life in Central Greece circa A. D. 1000', *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 60 (1965), σσ. 1-40. Β. Πέννα, 'Η νομισματική κυκλοφορία στην Κόρινθο από το 976 έως το 1204' στην υπό έκδοση από το Μ.Ι.Ε.Τ Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου (επιμέλεια έκδοσης Α. Λαΐου).

20. Metcalf, *Coinage in South-eastern Europe*, ό.π., σσ. 28-35 και σσ. 55-62, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης του ιδίου 'Monetary recession in the Middle Byzantine period: the numismatic evidence', *Numismatic Chronicle*, 2001, σσ. 139-142.

21. Πύρω στο 831, το γράμμα Μ, δηλωτικό της αξίας του νομίσματος, αντικαταστάθηκε από πολύστιχη επιγραφή με τα ονόματα και τους τίτλους του αυτοκράτορα και των συναυτοκρατόρων του.

σας²². Μεταγενέστερα νομίσματα που αποδίδονται στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινουπόλης, και είναι ωστόσο επικεκομμένα σε εκδόσεις που έχουν θεωρηθεί προϊόντα επαρχιακού νομισματοκοπείου, ενισχύουν ακόμη περισσότερο την παραπάνω άποψη. Οι στυλιστικές ομάδες, την ύπαρξη των οποίων ουδείς μπορεί βέβαια να αμφισβητήσει, πιθανώς προσδιορίζουν διαφορετικά εργαστήρια του νομισματοκοπείου της πρωτεύουσας ή ακόμη διαφορετικές χρονικές φάσεις μιας συγκεκριμένης νομισματοκοπίας, στο πλαίσιο ελέγχου της παραγωγής και της διακίνησης του χάλκινου νομίσματος. Η υπεροχή μιας στυλιστικής ομάδας σε ορισμένη περιοχή ίσως υποδηλώνει αποστολή μαζικών χρηματαποστολών σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή, σε συνδυασμό με στρατιωτική ενίσχυση ή διοικητική αναδιοργάνωση της εν λόγω περιοχής. Το διαφορετικό βάρος, ωστόσο, ορισμένων στυλιστικών ομάδων δύσκολα ερμηνεύεται. Θα μπορούσε άραγε αυτή η διαφοροποίηση να οφείλεται στη σταδιακή μείωση των τιμών σε προϊόντα καθημερινής κατανάλωσης ή στην ταυτόχρονη κυκλοφορία φόλλων

διαφορετικού βάρους και επομένως διαφορετικής αξίας, σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς και τις τρέχουσες τιμές των διαφόρων προϊόντων²³;

Παρόμοια προβλήματα εντοπισμού επαρχιακών νομισματοκοπειών προκύπτουν και για την περίοδο των Κομνηνών. Η ιχνηλάτηση τυχόν επαρχιακών νομισματοκοπειών γίνεται με βάση τις εικονογραφικές, στυλιστικές και κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις των νομισματικών εκδόσεων μιας συγκεκριμένης βασιλείας, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική κατανομή τους, τα τρέχοντα ιστορικά γεγονότα και τις γενικότερες πολιτικές τάσεις της κάθε εποχής. Με βάση τα παραπάνω κριτήρια, ο Hendy θεωρεί ότι στα χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού λειτούργησε το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, το οποίο, με κάποια μικρά διαλείμματα, συνέχισε την παραγωγή του μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα. Η Θήβα ή η Κόρινθος προτείνονται επίσης ως έδρες ενός δεύτερου επαρχιακού νομισματοκοπείου κατά την ίδια περίοδο, ιδιαίτερα για την κοπή μικρών νομισματικών υποδιαίρεσεων (τεταρτηρών)²⁴. Ωστόσο, και στην

22. Penna, *Byzantine Monetary Affairs during the 8th, 9th, 10th and 11th Centuries*, ό.π., και της ίδιας Βυζαντινό νόμισμα: μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας, ό.π.

23. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Θεόφιλου στην Κόρινθο και στη Θήβα κυκλοφορούν σχεδόν αποκλειστικά φόλλεις δύο συγκεκριμένων στυλιστικών ομάδων, το θεωρητικό βάρος των οποίων είναι μικρότερο από το βάρος άλλων ομάδων που απουσιάζουν παντελώς από την περιοχή. Οι στυλιστικές αυτές ομάδες έχουν ωστόσο εντοπιστεί και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, όπως στην ίδια την πρωτεύουσα, στη Μ. Ασία, στα Βαλκάνια, ακόμη και στη μακρινή Γεωργία. Η σχεδόν αποκλειστική κυκλοφορία τους στην Κόρινθο και γενικά στην Πελοπόννησο και στην Κεντρική Ελλάδα πιθανώς είναι ενδεικτική για ένα χαμηλότερο κόστος ζωής στην περιοχή από ό,τι σε άλλες περιοχές.

24. M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 4/1, Washington D.C. 1999, σσ. 129-131

περίπτωση αυτή έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις²⁵.

Η λειτουργία του νομισματοκοπείου της Τραπεζούντας, πολύ πριν την ίδρυση της ομώνυμης αυτοκρατορίας από μέλη της οικογένειας των Μεγαλοκομνηνών το 13ο αι., φαίνεται περισσότερη πιθανή. Έχει προταθεί από τον Bendall ότι η εμφάνιση της νομισματοκοπίας της Τραπεζούντας θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α' (1081-1118). Πέρα από την άποψη αυτή γεγονός είναι ότι, στις αρχές του 12ου αι., ο επαναστάτης Θεόδωρος Γαβράς εγκατέστησε στη συγκεκριμένη πόλη το νομισματοκοπείο του²⁶. Η πόλη φαίνεται ότι διατήρησε την παράδοση και μετά την απομάκρυνση των Γαβράδων. Σπάνιες κοπές του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού²⁷ και Ισαακίου Β' Αγγέλου²⁸ πιθανόν αποτελούν την παραγωγή του επαρχιακού νομισματοκοπείου της Τραπεζούντας.

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204 είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό της αυτοκρατορίας σε διάφορα βασίλεια ή δε-

σποτάτα. Στις πρωτεύουσες των βυζαντινών αυτών κρατών της διασποράς εγκαθίστανται ανεξάρτητα νομισματοκοπεία, όπως για παράδειγμα στη Νίκαια, στη Μαγνησία, στην Άρτα, και βέβαια στη Θεσσαλονίκη και την Τραπεζούντα. Τα νομισματοκοπεία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας (Νίκαια, Μαγνησία) διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό την κομνηνεια παράδοση αναφορικά με την εικονογραφία των εκδόσεών τους, ενώ της Άρτας και κυρίως της Θεσσαλονίκης σταδιακά υιοθέτησαν και καινούργιους τύπους εμπνευσμένους από τοπικές παραδόσεις και λατρείες²⁹. Το νομισματοκοπείο της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας σχεδόν ταυτόχρονα με την αυτόνομη λειτουργία του διαφοροποιήθηκε όχι μόνο εικονογραφικά αλλά και ως προς την τεχνοτροπία χάραξης των σφραγίδων.

Κατά την Παλαιολόγεια περίοδο η Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε το κύριο νομισματοκοπείο της αυτοκρατορίας. Η Θεσσαλονίκη συνέχισε τη λειτουργία του τοπικού νομισματοκοπείου τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425), μολοντί η δραστηριότητά του φαίνεται να έχει συρρι-

25. Ενδεικτικά βλ. M. Metcalf, 'Mint activity in Byzantine Thessaloniki', Το νόμισμα στο Μακεδονικό χώρο (=Οβολός 4, 2000), σσ. 178-179.

26. S. Bendall, 'The mint of Trebizond under Alexius I and the Gabrades', *Numismatic Chronicle*, 1977, σσ. 126-136.

27. Β. Πέννα, 'Ανδρόνικος Α' Κομνηνός: νομισματικά παραλείποντα' στο *Χαρακτήρ* (=Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου), Αθήνα 1996, σσ. 231-240.

28. S. Bendall, 'The coinage of Trebizond under Isaac II (A.D.1185-95). With a note on an unfinished byzantine die', *American Numismatic Society Museum Notes* 24 (1979), σσ. 213-217. Βλ. επίσης Hendy ό.π. (υποσημ. 23), σσ. 131-132.

29. Ενδεικτικά βλ. Β. Πέννα, 'Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος', Το νόμισμα στο Μακεδονικό χώρο (=Οβολός 4, 2000), σσ. 195-210.

κνωθεί ήδη από τα μέσα του 14ου αι.³⁰. Άλλα μικρότερα νομισματοκοπεία ίσως λειτούργησαν περιστασιακά, αλλά ο χαρακτήρας και ο γεωγραφικός προσδιορισμός τους παραμένει θέμα συζητήσεων. Η λειτουργία ωστόσο του νομισματοκοπείου της Φιλαδέλφειας στα χρόνια του Ανδρόνικου Β' (1282-1328) φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή³¹.

3. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΩΝ: ΕΛΕΓΧΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Έχει ήδη επισημανθεί η έλλειψη αρχειακών πληροφοριών για τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης των βυζαντινών νομισματοκοπειών. Η γνώση μας για τα θέματα αυτά εμπλουτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από τα ίδια τα νομίσματα. Για παράδειγμα, ενδείξεις αποτυπωμένες πάνω στην επιφάνεια των νομισμάτων υποδηλώνουν ότι οι διαδικασίες του ελέγχου παραγωγής ήταν ιδιαίτερα συστηματικές. Ήδη από τα μέσα

του 3ου αι. καθιερώνεται στις περισσότερες νομισματικές εκδόσεις η αναγραφή δηλωτικών γραμμάτων του νομισματοκοπείου και των επιμέρους εργαστηρίων. Από τα τέλη του 5ου αι. παρατηρείται εξέλιξη στον τρόπο ελέγχου της ετήσιας παραγωγής του χάλκινου νομίσματος, η κοπή του οποίου δεν προστατευόταν, όπως των χρυσών νομισμάτων, από ειδικές νομοθετικές διατάξεις. Σημειώνονται εναλλαγές διακοσμητικών στοιχείων πάνω από το δηλωτικό γράμμα της νομισματικής αξίας του οπισθότυπου ή και εκατέρωθεν αυτού. Μετά το 537 (=12ο έτος βασιλείας Ιουστινιανού) χαράσσεται επίσης και το έτος βασιλείας που συντελείται η συγκεκριμένη κοπή (Φωτ. 3α, β).

Από τον 9ο αι. και εξής παρουσιάζεται μια τάση επαναφοράς παρόμοιου συστήματος, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι στυλιστικές ομάδες που έχουν εντοπιστεί στα χάλκινα νομίσματα της περιόδου πιθανώς προσδιορίζουν διαφορετικά εργαστήρια ή ακόμη διαφορετικές χρονικές φάσεις του νομισματοκοπείου, στο πλαίσιο ελέγχου της παραγωγής και της διακίνησης του χάλκινου νομίσματος. Τα διακοσμητικά θέματα που προστίθενται πάνω και κάτω

30. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 5/1, Washington D.C. 1999, σσ. 59-61. Βλ. επίσης Ι. Μότσιανος, Μ. Πολυχρονάκη, 'Τύπος παλαιολόγειου νομίσματος της συλλογής της 9ης ΕΒΑ με παράσταση του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου', Το νόμισμα στο Μακεδονικό χώρο (=Οβολός 4, 2000), σσ. 211-231.

31. Grierson, *ό.π.* (υποσημ. 29), σσ. 61-62.

Εικ. 3α, β: Φόλλις Ιουστινιανού Α'.
Στον οπισθότυπο, αρ. και δεξ. από το δηλωτικό γράμμα της
αξίας του νομίσματος Μ (=40 νούμια), αναγράφεται το έτος
βασιλείας του συγκεκριμένου αυτοκράτορα
(ΧΙΙ=12ο: 538/9). Το γράμμα Δ, κάτω από το Μ δηλώνει
το εργαστήριο του νομισματοκοπείου. Στο έξεργο η ένδειξη
του νομισματοκοπείου CON.
Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης.

από τη θρησκευτική επιγραφή της οπίσθιας όψης των
ανώνυμων φόλλων της ομάδας Α2 (976-1030/35) και
των αργυρών κοπών του 10ου και 11ου αι. φαίνεται
ότι αποτελούν με τη σειρά τους μυστικά σύμβολα
ελέγχου μιας συγκεκριμένης σειράς εκδόσεων (Φωτ.
4α, β και 5α, β). Την ίδια ερμηνεία επιδέχονται και οι
μικρές εικονογραφικές αποκλίσεις στα χρυσά νομί-
σματα του Βασιλείου Β', οι οποίες αφορούν στην από-
δοση και διακόσμηση του φωτοστέφανου του Ιησού,
του αυτοκρατορικού ενδύματος και του τύπου του
πατριαρχικού σταυρού που κρατούν ανάμεσά τους οι

▲
Εικ. 4α, β: Ανώνυμοι φόλλεις της ομάδας Α2 (976-1030/35). Ο διαφορετικός τρόπος απόδοσης του φωτοστέφανου του Ιησού και του Ευαγγελίου στον εμπροσθότυπο των τριών αυτών εκδόσεων και τα διαφορετικά διακοσμητικά στοιχεία που διακρίνονται πάνω και κάτω από τη θρησκευτική επιγραφή των οπισθότυπων (Ιησούς Χριστός Βασιλεύς Βασιλευόντων), πιθανότατα αποτελούν διακριτικά σύμβολα της κάθε σειράς στο πλαίσιο ελέγχου της παραγωγής.

Εικ. 5α, β:
Μιλιάρησιον Ιωάννη Τζιμισκή (969-976).

δύο συναυτοκράτορες³² (Φωτ. 6α, β). Παρόμοιες παρατηρήσεις έχουν γίνει και για τη νομισματοκοπία του 12ου αι.³³

Κατά τον 13ο και πρώιμο 14ο αι. τα υπέρπυρα αλλά και οι ασημένιες και οι χάλκινες νομισματικές εκδόσεις εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία παραπληρωματικών συμβόλων, όπως σταυρούς, αστερίσκους, γράμματα, μονογράφηματα, *fleur de lis*, τα οποία υποδηλώνουν πολύπλοκο σύστημα νομισματοκοπίας σε μια περίοδο μάλιστα κατά την οποία η εμπλοκή ιδιωτών

32. V. Penna, M. Borboudakis, 'The Ayies Paraskies/1962 hoard', *Revue Numismatique*, 1999, σσ. 195-198, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Hendy, *ό.π.* (υπόσημ. 23), σσ. 96-126.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

Εικ. 6α, β:

Χρυσοί σόλιδοι της συμβασιλείας Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η' (976-1025).

Εικ. 7α, β: Υπέρπυρον Ανδρόνικου Β' και Μιχαήλ Θ' (1295-1320). Στον εμπροσθότυπο αρ. και δεξ. από τη δεδομένη Θεοτόκο διακρίνονται αστερίσκοι και τα γράμματα Κ-Ν.

στην έκδοση νομισμάτων δεν μπορεί να αποκλειστεί (Φωτ. 7α, β). Πολλοί μελετητές ερμηνεύουν τα σύμβολα των παλαιολόγειων νομισμάτων ως δηλωτικά των αρχικών των υπεύθυνων υπαλλήλων του νομισματοκοπείου, όπως συνέβαινε και στη σύγχρονη Βενετία, ενώ άλλοι τα θεωρούν απλώς μυστικά σύμβολα ελέγχου της νομισματικής παραγωγής³⁴. Επίσης έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα σύμβολα άλλαζαν κάθε τέσσερις μήνες δεδομένου ότι πολλές στρατιωτικές πληρωμές, κατά τον 13ο και τις αρχές του 14ου αι., πραγματοποιούνταν σε αυτό το χρονικό διάστημα. Ο

34. Grierson, *ό.π.* (υπόσημ. 29), σσ. 55-57, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

πρακτικός ρόλος των συμβόλων, ο αριθμός των οποίων όλο και πληθαίνει, παραμένει ωστόσο ελκυστική αναζήτηση.

Η αριθμητική προσέγγιση της νομισματικής παραγωγής είναι μάλλον δύσκολη. Τέτοια προβλήματα έχουν ιδιαίτερα απασχολήσει τον Βρετανό νομισματολόγο Hendy, οι προσεγγίσεις του οποίου όμως κινούνται περισσότερο στην ερμηνεία των πηγών και ως εκ τούτου εντάσσονται στην ιστορική επιστήμη³⁵. Εκτός από τις γραπτές πηγές υπάρχει και η νομισματική μαρτυρία, η οποία μπορεί να διαφωτίσει αρκετές πτυχές της οικονομίας. Ο Michael Metcalf, ένας από τους πρωτοπόρους αυτής της προσέγγισης, έχει προβεί σε διάφορους ενδεικτικούς υπολογισμούς με τη βοήθεια των νομισμάτων και των μαθηματικών. Για παράδειγμα, προτείνει μια παραγωγή 6.000.000 σολίδων για την περίοδο 914-959, ενώ για την περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Α', μετά τη μεταρρύθμιση του 1092, 8.000.000-10.000.000 υπερπύρων³⁶. Νεότεροι μελετητές έχουν προτείνει διαφορετικούς τρόπους υπολογισμού της νομισματικής παραγωγής³⁷.

Στους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας τα νομισματοκοπεία υπάγονταν, όπως και στην περίοδο της Τετραρχίας, στη δικαιοδοσία του Κόμπος των Ιερών Παροχών (*Comes Sacrarum Largitionum*) και συνεπώς οι υπεύθυνοι λειτουργίας τους, οι *procuratores monetarum*, ανήκαν στο προσωπικό της συγκεκριμένης αυτοκρατορικής υπηρεσίας. Σε κείμενα τα οποία πραγματεύονται την ιεραρχία της αυτοκρατορικής αυλής και της διοίκησης, όπως για παράδειγμα στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου του 9ου αι., ο *ἄρχων τῆς παραγῆς*, ο προϊστάμενος δηλαδή του νομισματοκοπείου συμπεριλαμβάνεται στην υπηρεσία του χαρτουλάριου του βεστιάριου, ο οποίος ήταν αρμόδιος για τη φύλαξη κρατικών πολύτιμων αντικειμένων. Το συγκεκριμένο σχήμα φαίνεται ότι διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας³⁸.

Σε κάθε νομισματοκοπείο υπήρχαν οι χαράκτες οι οποίοι κατασκεύαζαν τις μήτρες των νομισμάτων και οι νομισματοκόποι. Τα βυζαντινά νομίσματα δεν μπορούν βέβαια να συγκριθούν καλλιτεχνικά με τα αρχαία ελληνικά, τα οποία διακρίνονται από δεξιότητες και λεπτότητα στη χάραξη και την απόδοση των ανατομικών

35. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, ό.π., σσ. 157-299. Βλ. επίσης W. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, New York 1982.

36. Metcalf, *Coinage in South-eastern Europe*, ό.π., σ. 46 και σ. 109.

37. W. Esty, 'Estimation of the size of a coinage: a survey and comparison of methods' *Numismatic Chronicle*, 1986, σσ. 185-215. Βλ. επίσης, Metcalf, 'Monetary recession in the middle byzantine period', ό.π., σ. 119 και υποσημ. 24 και 25.

38. Hendy, ό.π. (υποσημ. 23), σσ. 97-98 και Grierson, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 55.

λεπτομερειών. Το βυζαντινό νόμισμα, για να καλύψει τις ανάγκες μιας μεγάλης αυτοκρατορίας, κοβόταν σε μεγάλες ποσότητες και συνεπώς η χάραξη των σφραγίδων απαιτούσε την απασχόληση μεγάλου αριθμού χαρακτών. Η χάραξη γινόταν μάλλον μηχανικά και στην περίπτωση αυτοί οι καλύτεροι τεχνίτες μπορούσαν να προσφέρουν την έμπνευση και δεξιότητες τους σε άλλους τομείς της μικροτεχνίας και μικρογλυπτικής. Για τα χρυσά νομίσματα πιθανόν χρησιμοποιούνταν ικανότεροι χαρακτες, ενώ για αναμνηστικές κοπές ταλαντούχοι αυτοκρατορικοί καλλιτέχνες. Στο προσωπικό του νομισματοκοπείου υπήρχαν πολλές άλλες ειδικότητες. Για παράδειγμα, στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου συναντούμε τον *ἄρχοντα τοῦ χρυσοχείου*, τον υπεύθυνο δηλαδή υπάλληλο για το λιώσιμο των μετάλλων. Αλλού συναντούμε τον *χρυσοεπιτή*, ο οποίος κατά τον Ν. Οικονομίδη ταυτίζεται με τον *ἄρχοντα του χρυσοχείου* και το αξίωμα του *ζυγοστάτου*, του ελεγκτή της ποιότητας και του βάρους των νομισμάτων³⁹.

Τα πέταλα των χρυσών και αργυρών νομισμάτων, καθώς και αυτά από ήλεκτρον, κατασκευάζονταν κυρίως με τη μέθοδο *al pezzo*. Κάθε πέταλο, πριν ακόμη κτυπηθεί, ζυγίζονταν προσεκτικά και επιδεχόταν διορθωτικές

παρεμβάσεις, λειάνσεις ή κάτι παρόμοιο, μέχρι να αποκτήσει το καθορισμένο βάρος του. Η μέθοδος *al marco*, η κατασκευή δηλαδή συγκεκριμένου αριθμού πετάλων από τμήμα μετάλλου με δεδομένο βάρος εφαρμοζόταν για τα χάλκινα και χαλκάργυρα νομίσματα⁴⁰.

Ο τρόπος παρασκευής των πετάλων θα γινόταν μάλλον με τη χύτευση του μετάλλου σε διάφορες κυκλικές μήτρες. Η έλλειψη αρχαιολογικής μαρτυρίας δεν μας επιτρέπει προς το παρόν να αποφανθούμε με βεβαιότητα για τον τύπο των μητρών χύτευσης, δηλαδή αν ήταν κλειστές ή ανοιχτές με ημισφαιρικές κοιλότητες, ανεξάρτητες ή συνδεόμενες μεταξύ τους με λεπτά στελέχη. Οι κλειστές πάλινες μήτρες που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης και οι οποίες χρονολογικά ανάγονται στην περίοδο της Τετραρχίας (τέλος 3ου-αρχές 4ου αι.) προσφέρουν μια τρίτη εναλλακτική λύση. Τα πέταλα, μετά τη χύτευση, ενώνονταν μεταξύ τους σε επαφή και σχημάτιζαν ορμαθούς άμορφων κερμάτων, τα οποία αποχωρίζονταν μετά από το σφράγισμά τους.⁴¹ Δεν είναι αμελητέες βέβαια και οι περιπτώσεις που η διαδικασία κατασκευής πετάλων, κυρίως χάλκινων, συντόμει με τη μέθοδο της επικοπής. Κατά τον 7ο αιώνα,

39. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de Préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σσ. 315, 316, 317. Βλ. και στις οικείες λέξεις στον Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, ό.π.

40. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, ό.π. σσ. 329-330 και του ιδίου ό.π. (υπόσημ. 23), σσ. 121-122.

41. Γ. Βελένης, 'Νομισματοκοπείο στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης' στο *Χαρακτήρ* (=Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου), Αθήνα 1996, σσ. 49-60, όπου και σχετική βιβλιογραφία για τις τεχνικές κατασκευής πετάλων.

αλλά και πολύ αργότερα, τον 10ο και 11ο αιώνα, παρατηρείται εκτεταμένη επαναχρησιμοποίηση πρωιμότερων νομισμάτων για την κοπή νέων. Τα νομίσματα αυτά είτε δεν είχαν προλάβει να απομακρυνθούν από το νομισματοκοπείο ή αποτελούσαν προϊόν απόσυρσης. Τις περισσότερες φορές το στάδιο εξάλειψης του προγενέστερου τύπου, με τη μέθοδο προφανώς της λείανσης, δεν γινόταν με απόλυτη επιτυχία, έτσι ώστε ο προϋπάρχων τύπος να είναι διακριτός.

Πενιχρές είναι οι γνώσεις μας για τις κτιριακές εγκαταστάσεις των βυζαντινών νομισματοκοπειών⁴². Στην Κωνσταντινούπολη εικάζεται ότι οι εγκαταστάσεις για την κοπή χρυσών και αργυρών νομισμάτων δεν συνυπήρχαν με αυτές των χάλκινων εκδόσεων⁴³. Η μόνη περιγραφή που διαθέτουμε για το κεντρικό νομισματοκοπείο της πρωτεύουσας, στο Μεγάλο Παλάτιο⁴⁴, προέρχεται από τον Νικήτα Χωνιάτη και τον Νικόλαο Μεσαρίτη. Ο πρώτος στην περιγραφή των γεγονότων της λαϊκής εξέγερσης εναντίον του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού το 1185, μας πληροφορεί ότι το οργισμένο πλήθος εισέβαλε στο Παλάτι και άρπαξε όσα χρήματα βρέθηκαν στο νομισματοκοπείο (*παρά τοῖς Χρυσιοπλυσίοις*)⁴⁵.

Οι πληροφορίες του Μεσαρίτη, στην εξιστόρηση της επανάστασης του Ιωάννου Κομνηνού του Παχύ το 1201, είναι λεπτομερέστερες και περισσότερο δραματικές⁴⁶. Στη ροή των γεγονότων ο συγγραφέας περιγράφει τους εργάτες που απασχολούνταν στα εργαστήρια του βασιλικού νομισματοκοπείου, *τῶν θησαυροτύπων τῶν βασιλικῶν*, οι οποίοι είχαν επιφορτιστεί να χαράζουν στα νομίσματα τη μορφή του θεανθρώπου, καθώς και το πρόσωπο του ηγεμόνα, *τοῦ θεανθρώπου τὸ μόρφωμα σὺν τῷ τοῦ κρατοῦντος εἶδει βασιλικῶς ἐγκαράττειν τῷ κέρματι*. Κρυμμένοι στα σκοτεινά διαμερίσματα δούλευαν ακατάπαυστα τη σφύρα και τον άκμονα. Είχαν μεταφερθεῖ εκεί από τα περίχωρα της πόλης και δούλευαν μήνες και χρόνια χωρίς να δουν το φως της ημέρας και του ήλιου, κάτω από συνθήκες ιδιαίτερα δυσμενείς. Με μαυρισμένα ρούχα, σκονισμένοι μέχρι τα πόδια, είχαν αλλοιωμένα πρόσωπα και δεν μπορούσαν καλά-καλά να αναπνεύσουν. Ο Μεσαρίτης περιγράφει επίσης ότι τα διαμερίσματα έμοιαζαν με τον χρυσοφόρο Πακτωλό ποταμό και ότι από εκεί το χρυσάφι μετά τη χάραξή του διασκορπιζόταν στην υφήλιο. Ο όχλος που γνώριζε ότι ο χρυσός ήταν συσσωρευμένος στους συγκεκριμένους χώρους έσπασε τις πόρτες και άρχισε να αρπάζει τα κέρματα. Ο

42. Για τις εγκαταστάσεις του υστερορωμαϊκού νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης (τέλη 2ου αι.-τέλη 4ου αι.) βλ. Βελένης, *ό.π.*, σ. 49 και υποσημ. 1.

43. Hendy, *ό.π.* (υποσημ. 23), σσ. 109-111 και σσ. 128-129. Βλ. επίσης Grierson, *ό.π.* (υποσημ. 29), σ. 58.

44. Για τις διάφορες ονομασίες του κεντρικού νομισματοκοπείου στο Μεγάλο Παλάτιον βλ. Hendy, *ό.π.* (υποσημ. 23), σ. 128 και υποσημ. 4.

45. Nicetas Choniates, *Historia*, εκδ. van Dieten, I, σ. 347.

46. A. Heisenberg (εμπέχεια έκδοσης), *Die Palastrevolution des Johannes Komnenos*, Würzburg 1907.

Αιθίοπας εργάτης που εξιστόρησε με κάθε λεπτομέρεια τα συμβάντα κατάφερε να μεταδώσει στον Μεσαρίτη μεγάλη ανησυχία και κείνος με τον φόβο μην καταστραφεί ο ναός της Θεομήτορος βγήκε ατημέλτος στον δρόμο με σκοπό να δώσει νουθεσίες για ηρεμία και ειρήνευση.

Στην ηθογραφική περιγραφή του Μεσαρίτη έρχεται να προστεθεί και η πενιχρή αρχαιολογική μαρτυρία. Λόγος γίνεται για το στενόμακρο κτήριο που εντόπισαν οι Εγγλέζοι στις ανασκαφές του Μεγάλου Παλατίου, ΒΔ μιας εκκλησίας αφιερωμένης στην Παναγία την Προσευχή⁴⁷. Το κτήριο έσωζε επτά πεσσούς οι οποίοι στήριζαν ισάριθμα τόξα. Η ανωδομή του κτιρίου, όπως συμπεράναν οι ανασκαφείς, κυρίως από τη μελέτη της κεραμικής, πρέπει να καταστράφηκε κατά τον 12ο αι. Στη γύρω περιοχή εντοπίστηκε στρώμα με απορρίματα του νομισματοκοπείου πάχους 0,50. Περιείχε κονιορτοποιημένο κάρβουνο, κομμάτια από το χωνευτήριο, άμμο λείανσης, τρίποδες και κυρίως σημαντική ποσότητα ελασμάτων ορείχαλκου, πιθανότατα υπολείμματα από την κατασκευή νομισματομόρφων πετάλων.

4. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με την κομμένη ανάσα των εργατών, την οποία περιγράφει αρκετά ζωηρά ο Μεσαρίτης, με τα αρχαιολο-

γικά υπολείμματα μιας ανασκαφής που ελάχιστα πράγματα άφησε πίσω της, συνειρμικά έρχονται στον νου τα λόγια του αξιωματούχου του Νικηφόρου Β' Φωκά προς τον Λιουτπράνδο της Κρεμόνας: «Με το νόμισμά μας είμαστε τόσο δυνατοί που θα μπορούσαμε να ενώσουμε όλα τα έθνη εναντίον του βασιλιά σου και να τον συνθλίψουμε σαν πηλίνο αγγείο, σε τέτοιο βαθμό που έτσι και σπάσει δεν θα μπορέσει ποτέ πια να συγκολληθεί» και ακόμη τα μεταγενέστερα λόγια του Ψελλού (*Δύο τοίνυν τούτων τήν 'Ρωμαίων συντηρούντων ήγεμονίαν, άξιωματών φήμη και χρημάτων..*) και πάνω από όλα τη διαπίστωση του μοναχού εμπορίου Κοσμά Ινδικοπλεύστη που περιγράφει τον 6ο αι. το βυζαντινό νόμισμα ως θείο δώρο και το χαρακτηρίζει ως διεθνή νομισματική μονάδα της εποχής του, κατάλληλης για τη διεκπεραίωση μεγάλων εμπορικών συναλλαγών: «*Έτερον δέ σημείον δυναστείας τών 'Ρωμαίων ὃ αὐτοῖς κεχάριται ὁ Θεός, λέγω δὴ ὅτι ἐν τῷ νομίσματι αὐτῶν ἐμπορεύονται πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ἀπ' ἄκρου γῆς ἕως ἄκρου γῆς δεκτόν ἐστί, θαυμαζόμενον παρὰ παντὸς ἀνθρώπου καὶ πάσης βασιλείας, ὅπερ ἑτέρα βασιλεία οὐκ ὑπάρχει τὸ τοιοῦτο*». Η πολύ μεταγενέστερη κατάθεση του Μεσαρίτη δείχνει ότι ακόμη και στα τέλη του 12ου αιώνα το βυζαντινό νόμισμα είχε κύρος και δύναμη ... *ἐς ἅπασαν ἐγκεκαραγμένος διασκίδνεται τὴν ὕφ' ἥλιον*.

47. *The Great Palace of the Byzantine Emperors, being a First Report on the Excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews 1935-1938)*, London 1947, σ. 2 και σ. 25.